

ESSZÉ

„KÖDKÉPEK A KEDÉLY LÁTHATÁRÁN”

EGY KÜLÖNÖS KEMÉNY-REGÉNYRŐL

Azt hiszem, szakemberek és esetleges olvasók is egyet-
értenek velem abban, hogy ez az epikus mű Kemény leg-
bizarrabb alkotása; a benne ábrázolt világ, eseményeivel,
szereplőivel olyan labirintusfélébe van bonyolítva. Az aláb-
biakban nem tüzetes elemzést akarok adni, csupán magamat
és az olvasót ebben a labirintusban eligazítani.

Az adatok szerint eredetileg novellafüzérnek indult, foly-
tatásokban jelent meg, de a közlés a szerző betegeskedése
miatt többször is megszakadt: 1852 augusztusában indult és
1853 januárjában fejeződött be. A kényszerpihenő nem volt
a műre kedvező hatással: ha „füzér”, akkor több témának is
kellett írónk fantáziájában felbukkannia, s hogy, hogy nem,
arra a megoldásra jutott, hogy ezeket a meglehetősen hetero-
gén témákat egy kompozícióba foglalja bele. Ebből aztán
bizonyos kuszaság lett: az egyes történetek egymásba ékelőd-
tek, s köztük első pillantásra nem egészen természetes szála-
kat sikerült teremteni. A szereplőket azonosítani vagy leg-
alább rokonítani kellett – ha olvassuk, valóságos genealó-
giai és geográfiai tájékozódásra vagyunk kényszerítve.

Hogy legalább az egység fikciója megmaradjon, az egész
anyag kap egy fő, formailag egybefoglaló keretet: egy „köz-
vetítő elbeszélő” szájába adja az egész, több évtizedet átfogó
eseménysorozatot (nem szokatlan eljárás a próza-epikában),
s ezt bonyolítja a többszörös betét-technika (napló, levél), új
elbeszélő lép be, új cselekmény-időbe kell átlépnünk. Jól
ügyelnünk kell arra: mikor ki beszél, melyik szinten mozgunk,

a szétágazó történetben ki kinek a rokona, vagy ki kivel azonos. Mintha Kemény afféle kirakójátékot akarna kombinálni, a szükségből erényt csinálni.

Inkább emlékeztetőül: a keretbe három történet van belevonítva: Jenő Eduárd gróf népboldogító tevékenysége és házassága – a vándor-anekdotából kikerekített Ameline–Florestán-tragédia, aztán a grófné és a sülyesztőből váratlanul elővarázsolt szegény rokon, Márton Adolf titkárkodása és szerelmi sóvárgása a grófné körül. Noha Jenő gróf összeomlását közvetlenül ez idézi elő, voltaképpen ez lóg ki legjobban a montázsból. A három történet szereplői között mondvacsinált rokoni-személyi szálak fűződnek: Villemont gróf lányát, Stephanie-t Jenő gróf veszi feleségül – a második történetben pajkoskodó, Franciaországban élő Florestán Villemont-nak a fia – ennek felesége, Ameline, tehát Villemont menyé azonos a keret-elbeszélőt hallgató, majd önálló elbeszélő gyanánt fellépő Cecillel – akinek mostani férje, az öreg tanácsos eszmeileg beleillik az összképbe, de mégis csak mellékszereplő.

I.

Az egész egymásba ékelődő esemény- vagy cselekménysorozatban a középső tömb: Florestán és Ameline története az, amely a Kemény-kutató vagy olvasó számára a legkevesebb problémát veti fel, amelyben nincsenek olyan eszmei elemek, amelyek megoldásra várnának. Az alapot, mint ezt a szakirodalom már kiderítette, egy vándoranekdota adta (az önmagát felszarvazó férj), amelyet Kemény alkalmasint Jósikának *A könnyelműek* című regényéből vett kölcsön. Abban a szaktudomány megegyezik, hogy a téma inkább a komikus feldolgozás lehetőségét rejti magában – még a huszadik században is készült francia vígjáték belőle. Kemény teljesen figyelmen kívül hagyja ezt a lehetőséget, és a fura komédiából tragédiát formál, mindenestre idegen, az akkori időkben

egzotikusnak számító környezetben. (Csak emlékeztetőül: a házaspárnak már van egy „tündérszép”, négy-öt év körüli lánya, a visszas kalandból pedig fiú születik, csakhogy az félvér, torz külsejű, ahogy a környezete nevezi: béka, holott a jog, a világ, a „társaság” normái szerint ő lenne hivatott a család fiúágának továbbvitelére.) Nos, az írónak értékkonfliktust kell teremtenie az erősen kiemelt „családgög”, az ősiségére büszke és a múlt hagyományait folytatni akaró, az „ősiség” bűvöletében élő apa – és az anyában élő, még ebben a torz helyzetben sem kiölhető anyai ösztön, a legtermészetesebb emberi ösztön között. A cselekmény erre a konfliktusra van komponálva – az író elsősorban a lélektani vonalat emeli ki.

A szerencsétlen anyában Kemény megteremti későbbi nagy nőalakjainak még csak halvány előképét. „Nem szavakban, de kedélye és álmai által költő volt”, a természet és a népi hiedelmek, énekek és románcok bűvöletében él (Hispánia, a Pireneusok közelében vagyunk), anyai ösztöne és gondoskodása minden dajkaságot felülhalad. A bonyodalom kezdetén még alig húszéves, férje, aki hajlamos a csapodárságra, valamivel fölül van a negyvenen.

Miközben a „kis béka” még eléri a pólyás kort, meg kell az anyának éreznie az első nagy szorítást: előbb férje iránti szerelmének hősiesen fel akarja áldozni anyai szeretetét – de rövid harc után az utóbbi győz: „az anyai érzés lángbaborította egész kedélyét”. S ami vele és benne éveken át folyik, a „megtiltott anyai jog”-ért való küzdelem, abba valósággal egész lelke belebetegszik. S ez a különben a vadromantikába stilizált történet éppen Ameline sorsában előlegez, csendít föl egy későbbi nagy Kemény-motívumot: amikor a gyermekért vívott harc erősödik, amikor Ameline megsejti, majd átéli fia halálát – az elbeszélő is akadozni kezd, mert úgy érzi: nincs szó, amely ki tudná fejezni „a szeretet vértanúszkodásait”. Jönnek majd a későbbi regényekben nőalakok, akiknek egész sorsa nem más, mint a szeretetből fakadó mártírium elviselése – s ez sejlik itt föl Ameline tragédiájá-

ban. Úgy, mint jövődö utódai, ő is végigjárja a megnevesítő szenvedés iskoláját – Kemény etikájának ez az alapmotívuma azonban itt még nem bontakozik ki teljes intenzitásában: az anya átvészeli a csapásokat, s a kerettörténetben egy kései, második házasság polgári nyugalját színezi ki a maga érett, vonzó bájával. De ha ezeket az életsorsokat úgy tekintjük, mint a különböző értékelések, értékminőségek tükröit, le kell szögeznünk, hogy ez a nőalak nemcsak az anyai érzésben hordozza a természetes, elemi érzelmi kapcsolatokat, a közvetlen érzelmek jogát: egész egyéniségében benne van ez az odaadottság az élet elemi, mesterkéletlen, átköltőiesített, a regényben erősen romantizált sugalmainak.

Talán kevésbé hangsúlyozottan, de a bohémkedő férjben, Florestánban is egy későbbi nagy Kemény-téma korai megjelölésére kell ráismernünk. Nem egyszerű emberi képlet: szereti feleségét, érzelmi élete egyáltalán nem száraz, de az uralkodó erő, motívum benne az, amit talán „dinasztikus elv”-nek lehetne nevezni: a háttérben a család messze visszanyúló múltja – s előtte a remélt, hasonlóan büszke folytatás, a családfe további virulása.

Keménynek most olyan konstellációkat kell teremtenie, hogy a két értékelés: a férfié és az anyáé egymással konfliktusba kerüljön, sőt harcoljon is. Florestánt a próbák sorozatának veti alá: magatartása és lelkivilága aszerint hullámszivárog: milyen kilátás van a család további felvirulására. Eltompul, érzelmileg elfásul a nem óhajtott fiú-, „utód” növekedése láttán; a még örökléssel biztató „tündérszép” lány meghal; halála az apát önpusztító, dorbézoló életmódba viszi – s felszabadul, új, még csak megtervezett örököséről ábrándozik, amikor a gyűlölt torz fiú is meghal. Nemcsak az értékkonfliktus, hozzá még a társadalmi és lélektani fonal összefonódása érdemel itt figyelmet – és itt már idéznem kell Florestán szavait:

„Oh az ember gyarló teremtés, mikor imádkozik vagy vétkezik, egyaránt. Minden csak máz rajtunk, mely gyengeségeket takar. Bűneink nagy része túlhajtott erény: erényeink nagy része ki nem nőtt

bűn. Játékszerei vagyunk ellenszenveinknek, melyek megvakítanak, és közönyünknek, mely érzéseink lángját oltja ki, hogy a sötétségben szellemünk elaludjék és szívtelenség által butákká váljunk . . .”

Hogy ez mennyire Keménynek magának nézete, azt most ne érintsük: itt a hős beszél, s a feleség kommentálja: „Ah mint ki kellett sarkából forgatva lenni egy könnyelműsége hajló, de erős érzésű világhi jellemének, mely ily nézeteket sajátíthatott el.” Íme a nagy Kemény-téma, noha még halványabban kivitelezve: a sors, amely kiforgatja sarkaiból az eredetileg nemes jellemet. E műben is halljuk a témát még egyszer, aztán Kolostory Albert történetében is az író azt az „archimédési pontot” keresi, amely a jellemet kiforgatja sarkaiból, s ezt szenvedélyeinkben találja meg – de majd ugyanezt a válságot éli át Laczkó István, Pécsi Deborah jelleme is.

Még kiforratlanul, de sok minden többé-kevésbé értékes írói anyagot gyűjt össze Kemény ebben a betét-történetben. Ezek persze még jórészt a romantika légkörében mozognak: romantikus a lélektan, a groteszk helyzetből kibontakozó kiélezett szituációk és erős konfliktusok, égis emelő szenvedély, szeretet és gyűlölet, nemes törekvés és kaján végzet – „Florestán a gyászesetet családjá és a végzet közt régóta folytatott harc utolsó fejezetének tekinté” –; megvan az elbeszélés mögött a romantikus couleur locale. Ami az esztétikumot illeti, néhány helyen már előtör Kemény képessége az atmoszféra- és tájhangulat-teremtésre, helyén van az a bizonyos kettőshangzat szépből és rútból, a romantikus szépségkultusz, az ideális, drágakő tisztaságú nőalak, Ameline, megkettőzve a lányában. De mindez még csak sejtetés, csak ígéri a későbbi nagy művészt: jellemző, hogy amikor a család felbomlása után a szereplők eltűnnek a színről, egyikük távozását sem kísérik a sors-szimfónia akkordjai.

A szerkesztésben is van romantikus esztétikum: a keret-elbeszélő (és az olvasó) csak utólag jön rá, hogy Ameline – Cecil a saját élettörténetét mondta el (több mint tíz év távlatából) – a családi tragédiát előidéző kaland elbeszélését kényes dolog lenne az ő szájába adni –, ezt a keret-elbeszélő

már csak magamagának, utólag rekonstruálja, hogy, hogy nem, éppen barátjának, Jenő grófnak megjelenítő elbeszélésére támaszkodva.

Ha ezt az anekdotából vadromantikussá stilizált történetet valaminő képletbe vagy formulába akarnánk tömöríteni, a lényeg: hogyan rendül meg és hogyan bomlik fel egy ősi, hagyományos normarendszer, s milyen bonyodalmak származnak abból, ha kívülről erős, váratlan megrázkódás éri.

II.

Ebben a bizarr alkotásban a fő érdek mégiscsak Jenő Eduárd gróf népboldogító terveire és ezek kudarcára irányul: a részleteket, a paraszt-jobbágyokkal vívott harc fázisait nem szükséges elmondani: ami a regényben éveken át húzódik, azt a mai olvasó, ha túllép a regény autonóm belső világának keretein, meghökkenéssel és bosszankodással szemlélheti, s valami képtelenséget lát nem is annyira az alapjában nemes szándékú földesúr civilizatorikus erőfeszítéseiben – inkább a jobbágyok korlátolt makacosságában –, főként abban, ahogy mindkettő lassan abnormitássá fokozódik, patologikus jelleget ölt. A kutató irodalmárnak éppen ezért meg kell próbálnia, hogy igazságot tegyen, s feltárja mindazt a rejtett mondanivalót, amely ebben a különös történetben involválódik.

Az érem fonákjával kezdem: az öreg szürkekabátossal, Villemont gróffal, aki köré Kemény egy rikítóan romantikus, jókaias háztájt varázsol, csodás ritkaságok múzeumi gyűjteményét, ezermester-műhelyeket, patikát, kertet ámítóan ritka virágokkal és madarakkal. De az öreg szürkekabátos, aki már csak a Jenő által áhított egy (hetedik) falu földesura, többnyire ott található az igénytelen „kiülő padon”, s noha a maga gazdaságával nem törődik, a jobbágyai bálványozzák: magánügyeikbe nem avatkozik bele, minden gyarlóságot megbocsát, elnézi azt is, ha valaki saját szenvedélyét és rossz

meggyőződését követi – de egyformán betölti a békebíró, a csodadoktor, a mindenben jóakaró tanácsadó szerepét: vagyis a filantrópiának, a nép istápolásának, a nyomor és bajok enyhítésének azt a patriarkális-középkori módját űzi, amelyet régen a kolostorok, papok, javasasszonyok és hasonlók gyakoroltak – jobbágyai pedig esküsznek rá.

Csak hogy ő is nem csekély kerülővel jutott ide: ősnemesi francia család sarja, aki zajos múlt után emigrált Erdélybe. Volt XVI. Lajos udvaronca, számtalan órájának javítómes-tere, aztán az enciklopedisták híve, részt vett a Bastille ostromában, végigcsinálta a forradalmat, s mindebből leszűrte a maga nagy tanulságát. Az önéletrajznak ebben a szakaszában megszólalnak, kissé talán rejtetten, mindazok az eszmei témák, amelyek ezt a harcot hordozzák. „Nagy szerepe” XVI. Lajos udvarában: naponta legalább ötven faliórát húzni fel, „s ha valamelyik pontatlanul talált járni, azt együtt bontottuk szét s oly ügyesen igazítók meg, mint a hírneves genevai órásk . . .”. S ebből születik meg a nagy, jellemző szimbólum: amikor a „divatbölcsek” eszméit megismeri, saját (francia) birtokára költözik, hogy alattvalóit boldogítsa: „hogyminden percben készen lehessenek a világ elromlott óráját szétbontani s új kerekkel ellátni, mert már, mint hittem, mutatója nem akar többé az idővel együtt haladni . . .”

Gúnyolódik „a bölcsektől vezetett társadalmon”, a divatbölcseken,

„kik nevetségessnek tarták, ha valaki hívé, hogy a megváltó képes volt ujjá érintésével néhány vaknak látását visszaadni, míg ők szintén ujjaik mozgatása által az egész világ szemét egyszerre felnyitni remélik . . .”

Ennek értelmében vonja meg a francia forradalom mérlegét:

„Franciaországnak nem a nyaktiló áldozataiban volt legnagyobb vesztesége, hanem, azon eszmék, melyeket annyi nemes kedélyek, annyi felvilágosodott elme tartott evangéliumának, s amelyek szintén a legszigorúbb zsarnokság előidézői . . .”

A zsarnokság és erőszak, népboldogítás és haladás, nemeslelkű, jóindulatú, de eszközeiben kegyetlen, kíméletlen rigorisztika témái már előbb is megszólalnak az önéletrajz során: az emigráns öreg különncnek van egy szobája, amelyben a „nemeslelkű zsarnokok” képmásai vannak kiállítva (Pizarro, Robespierre, Triptolemos),

„mind a három úr különben jóindulatú egyén volt, csakhogy az emberiséget erőszakkal akarta boldogítani.” „Mert aki valakire a boldogságot erővel akarja rátukmálni, az a szívből vagy az önérzés vagy a háladatosság erényét kénytelen száműzni.”

Íme a már előbb is, utóbb is ismételt megszólaló vezérmotívum: „nem szeretem, ha a gazdagok kényelméért a szegény saját boldogságára is ráerőltetik”.

Önmagában ez bizony paradoxonként hangzik, mint ahogy kegyetlen nagy paradoxon Jenő gróf éveken át makacsul követett jobbágyboldogító harcának kudarca is. De az öreg Villemont fiatalkorának, majd megtéréseinek történetében adva van a három nagy probléma, amely a két antagonistikus tevékenységének eszmei magját teszi. Az óra-példázat szemléletesen fogalmaz meg egy társadalomelméleti vitaproblémát: Mi hát a társadalom: mechanizmus-e vagy organizmus – mechanikus, elvi, törvényes kategóriákkal és eszközökkel akarjuk-e megérteni és befolyásolni, vagy tekintjük organikus képződménynek, és bizzuk magunkat a benne rejlő természetes növekedési tendenciákra? Az öreg gróf a maga parányi birodalmában odáig viszi az „organikus” elvet, hogy eljut annak legvégső stádiumáig: a passzivitásig és a kvietizmusig. „Ilyen, gróf úr, a világ” – mondja Jenőnek, s hagyja jobbágyait élni, küszködni, dolgozni és verekedni a maguk kedve szerint, „kellemes rendetlenségben és nyugodt egyformaságban”.

A másik nagy tétel a regény tematikájában, amiről a szürkekabátos Villemont is filozofál: azóta probléma, amióta közösségek vannak és amióta hatalom van. Mi lehet a viszony eszme és erőszak között? Szentesi-e a legjobb, legszebb eszme is az érdekében kifejtett erőszakot – tiszta marad-

az eszme a zsarnokok kezében? Az „öreg apó” muzeális rezidenciájának egyik szobájában ott függ Pizarro képe, „ki megsüttetete a peruiakat, ha nem akartak úgy idvezülni, mint ő. Robespierre nyaktilóval szelte le polgártársai fejét, ha nem oly véleményen voltak, mint ő . . .” Mindketten jóindulatúak voltak, csak hogy az emberiséget erőszakkal akarták boldogítani. Önéletrajzában is nyilatkozik (már részben idéztem): „. . . a népet kényszeríteni fogják, hogy vagy az egyéni szabadságot becsülni elfelejtse, vagy hálátlan és gyanakvó legyen” még az egyébként méltánylandó jótétemények iránt is. És itt következik a figyelemreméltó lélektani magyarázat: mi minden nemes erényt irt ki a szívből a boldogság erőltetése. Az öregúr tehát le is vonja a tanulságot: az erőszak nem számíthat semmiképpen erkölcsi indokokra, az erőszak devalválja az eszmét magát, s rombolást visz végbe az emberi lélekben, a legjobb szándék mellett is.

Míndezekben a törpengésekben még két kulcsszó fordul elő ismételtén: a „boldogság” és a „szabadság”, mint a legfőbb értékek. Az öreg gróf az „egyéni szabadságot” emeli ki – mint láttuk, még jobbágyaitól sem tagadja meg a szabad rendelkezést önmagukkal és sorsukkal.

Jenő gróf is „boldogítani” akarja jobbágyait, de észre kell vennünk, hogy az ő boldogság-képzete más: mindabban, amit szemünk előtt tesz, tervez, végrehajt, nem nehéz az utilitarisztikus jelleget észrevenni. A „boldogságnak” itt szinonimája lehetne a „jólét”, főleg az anyagi jólét: rendezett, tiszta falvak, emberhez méltó lakások, bőség az anyagi javakban. Még az iskola- és bankalapítás is beleillik ebbe a képbe: az iskolában az ő elgondolásait megértő nemzedéket akarna nevelni. Egyébként e tekintetben megkérdezhetjük magát az egykori ezredest, azaz Jenő grófot is. Kemény ezt ügyes írói áttétellel katonanyelven adja elő: ügyvédeivel valóságos „haditanácsot” tart arról, hogyan szerezhetne jogot a még mindig a „szürkekabátos” főnhatósága alatt álló hetedik falura, s közben hivatkozik arra: milyen lett a hat falu az ő átalakító munkája nyomán.

„Találtak-e ott koldusra? Van-e egy nyomorék is, kinek nem volna élete biztosítva? Minden ház egészséges, tiszta légű. A csűrök és aklok telvék, alattvalóim erkölcsé emelkedőben; vagy legalábbis a rossz szándékúaktól el van véve a mód és eszköz másoknak árthatni. S ha minden földesúr oly szigorúan töltené be hivatását, idővel Erdély egy virágos kerthez hasonlítana, s népe Európa legszorgalmasabb, legrendtartóbb és engedelmesebb tömegévé válnék, mellyel, mint jól fegyelmezett táborral, óriás diadalokat lehetne nyerni a nyomor, az elaljasodás és a henyesség ellen.”

És a jobbágyok nem akarnak sem rendtartók, sem engedelmesek lenni — s mikor még a gróf gyermekeik számára iskolákat épít, élve a szabad költözés jogával, más földesúrhoz költöznek át, szalmaviskókba vagy éppen putrikba. Az iskoláztatás elleni tiltakozást kaján fortélyal úzik — a gyermekek összeírását a falu „bölcsei” Heródes gyermekgyilkosságához hasonlítják. (Itt persze az elbeszélő is kajánkodik egy kicsit.) Elhangzik nyíltan is: ezek az emberek a saját jólétük elől menekülnek, s inkább hajlandók a legembertelenebb nyomort is vállalni. „Oly bösz lélektani jelenet volt ez, mintha a jól tartott eb a farkas szabad koplalását irigyelné.” (Petőfi-allúzió!)

Hogy értelmezzük ezt a reakciót, ezt a kudarcot (a regény világán belül maradvá), ezt a valóságos kollektív pszichopátiát? Hozzá kell még gondolnunk, hogy nem a földesúr gonoszsága a motívum: „természeténél fogva nemes szívű kedélyes férfiú volt, kinek rögeszméje is lángoló emberszeretetet tanúsított” — halljuk róla. Megpróbálom, talán nem Kemény intenciói ellenére, ezt a különös jelenséget mai szemmel átértelmezni. Félretolom, mert a regényidő atmoszférájával (1820 – 1830) össze nem illőnek érzem azt az argumentumot, hogy a jobbágyok a maguk személyes szabadságát, személyi jogaikat védik, s hogy a gróf intézkedéseit ezek elleni támadásként kell felfognunk. A parasztok merevsége mögött több évszázados mozdulatlanság áll, bele vannak kövülve a maguk nem tudom hányadik ősétől örökölt életformájába és szokásokba, magatartásigény-határokba. Haj-

líthatatlanok, gyanakvók és műveletlenek. Nyomát sem látjuk annak, hogy feljebb akarnának lépni, vagy éppen a szó társadalmi értelmében lázonganának, jobbágy voltuk ellen tiltakoznának.

Jenő gróf feudális földesúr, nincs szó arról, hogy jobbágyait föl akarná szabadítani vagy jogokat követelne számukra – és mégis, mindezek ellenére (kicsit anakronisztikusan) a polgárosodó és polgárosító nemesúr funkcióját tölti be: a parasztjait egy magasabb társadalmi formába akarja átemelni. S itt juthat eszünkbe a másik gróf óramű-párhuzama: nem mechanizmussal van dolgunk, hanem élő szervezettel, amelyet nem lehet mesterségesen átállítani. A magasabb társadalmi szintre való átemelés felülről, gépiesen, erőltetve: ez ellen irányul a parasztok ösztönös ellenállása; a begyökerezett életformát és normarendszert nem lehet néhány kézmozdulattal kikapcsolni.

Hogy Jenő grófban valami polgárosító ideál dolgozik, azt egy másik konfliktusa is igazolja: ő, aki a parasztjainak „bankot” alapított, megtöri a feudális hagyományt azzal is, hogy megpróbál pénztőkéjével modernül gazdálkodni: a kölcsön, amelyet derék birtokostársai közül sokan vesznek igénybe tőle, a szokástól eltérően nem szíves gesztus, nem kötelezettség és felelősség nélküli adomány, hanem a szó modern értelmében vett „hitel”, amelyet vissza is kell fizetni. Nem akarom részletezni azt a (talán még Apor Pétertől is inspirált) tablót a patriarkális kedélyes, csakugyan szívhez szóló, de mégis kulturálatlan és improduktív életformáról, amelyből a derék félmágnások sehogysem tudnak Jenő gróf háztájába és vendégfogadási rendjébe beleszokni vagy hozzáidomulni. Megint a „kellemes rendetlenség” kellős közepében vagyunk. De a derék vendégseregnél vagy a makacs parasztnál a ragaszkodás a hagyományos, de alacsonyabb életszinthez, életformához rejt magában egy mélyebb mondanivalót is: az életformák változatossága együtt jár az értékrendszer változatosságával. A regény világán belül maradvá is relatívvá lesz az értékelés: ami az egyik dimenzióban jó

vagy annak látszik, az a másikban a legfőbb rossz képét ölti magára.

Ha tovább fürkészünk, eljutunk a lélektan, a jellemtan szempontjához. Jenő grófnak harca, konfliktusa jobbágyaival nemcsak társadalmi képlet, hanem modern igények szerint is elfogadható lélektani tanulmány: itt már bemutatkozik a nagy pszichológus, a nagy lélekábrázoló Kemény.

Jenő gróffal kapcsolatban számtalanszor merül föl a regényben – még az utolsó mondatban is – a „rögeszme”. A keret-elbeszélő, a szereplők, de talán maga az író is léptenyomon azt sugalmazzák: ami a szerencsétlen gróft mozgatja, nem más, mint „rögeszme”. Talán hozzátehetjük: egy rögeszmerendszer. Ehhez még egy kis magyarázatot kell fűznünk: ezt az egyéniséget határozott normák és ideálok mozgatják; normatív idealista, akiben felelősségtudat és kötelességérzet él, ha nem mondja is ki, felelősnek érzi magát parasztjainak fölemeléséért. Jelzi ezt a többször hangoztatott „katonás” vonás is: ő az, akire egy embercsoport jóléte, boldogulása van bízva. Így lesz a bécsi kongresszus szemtanújából, aki „a táncvigalmas éjeket, hol a nők szíve ellen kellett örökké talpon lenni, majdnem úgy szerette, mint egy kis csatárlánc alakítását”, reformer – évei során valóságos aszkéta, aki önmagának semmi örömet, semmi élvezetet nem engedélyez, akinek idejét és energiáját az „akarata elleni boldogítás” egészen elnyeli.

„Mert Jenő nején kívül szeretett még . . . nem asszonyt, nem leányt, de egy ezeknél sokkal elfoglalóbb és követelőbb teremtményt, tudniillik rögeszméjét – e pygmalioni szobrot, mely magát a szobrászt örültségig megbabonázta, a sóvár, édelgő, kielégíthetetlen és zaklató ábrándképet, mely mindig áldozatot kért, hogy élhessen, mindig ígért, hogy semmit ne teljesítsen, és közel volt, a szem előtt lebegett, hogy azt, ki el akarja érni, szünetlenül messzebb csalogassa. Mennyi időt nem pazarlott Jenő arra, hogy akarata szerint boldogítson ezer s néhány száz családot!”

Kemény megörökíti azt a stádiumot, amikor lekopik Jenőről a világhi máza, és népboldogító eszméi megszületnek,

s az elbeszélés további folyamata már azt festegeti: hogyan civilizálja és hogyan szedi katonás rendbe a birtokában levő hat falut, nem kímélve a belső házirendet sem. Az évek a regényidőben nem számítanak: ami ezután történik, nem más, mint annak a folyamatnak az ábrázolása: hogyan fajul el ez a jóakarató normatív idealizmus patológikus monomániává. Ez a lehetőség benne rejlik mindenkiben, aki normáknak, ideáloknak adja oda magát. Ami pozitív hajtóerő volt, az fonákjára fordul: rigorizmus, utópizmus, fanatizmus lesz belőle, a kedély elsívarosodik, türelmetlen lesz az emberi gyöngeségek iránt – ellenük, s akik más normáknak hódolnak, kérlelhetetlen, képes az erőszakhoz is folyamodni – ő, az egyedül igaz ember.

A kisiklásnak, az abnormis fejlődésnek csupán külső, de nem közömbös tünete az, hogy Fehérhalmon az élet minden mozzanata rigorózusan, áthághatatlanul szabályozva van.

„Fehérhalmon a foglalatosságokra idő volt szabva, a szerelemre is. Az órarendet fölláldozni nem lehet, különben a világ zavarba dől. . . S ha a szerelem hosszabb gyönyörökről ábrándozott, megjelent a rögeszme, tiltakozott a puha élet és az érzésekre pazarolt szünidő ellen, mely miatt nem lehetett Pétert vagy Pált célszerűen boldogítani.”

Ez a pedantéria csak külső burka a belülről őrlő folyamatnak: az érzelmi élet elsorvadásának. „Te soha érteni nem fogod, hogy egy nő keblében mily parancsoló érzés a könnyőrület” – mondja felesége, amikor a legkisebb részvétet sem érzi katasztrófába sodródott rokona iránt. A szájalmat badarságnak tartja, a hála kitörését betegségnek véli, a rokon megmentése „álérzékenység”. Jenő „a közboldogítást nagy szabályokban, de irgalom nélkül üzte”.

Talán elég csak röviden jelezni azt, hogyan siklatja át Kemény ezt az aberrációt a monomániába és a patológiába. Az „üdvös szigor” a nép egyre romló, nyíltan ellenkező és dacoló szelleme iránt érzéketlen és törvénytelen, kegyetlen megtorlások halmozására vezet. Környezetében megfigyelő, afféle spionrendszert szervez. Amikor az (egyébként már inkább ügyetlen komikumként felfogható) foghúzási jelenet

a nagy botrányt előidézi, már a „démonok” kezdenek kiszabadulni – a grófné érzi, hogy férje kedélyében más-nemű, „vadabb és mélyebb válság kezd kibontakozni.” Az utolsó stádium már a kacagó őrült, aki gyönyörködve nézi egész addigi életművének összeomlását, s aki a groteszk befejező anekdota szerint fidibuszként adja vissza vendégeinek az adósleveleket. Így teljesedik be egy újabb Kemény-hősön a már említett folyamat, így válik teljessé a sorsképlet: „Ah, mily különösen bánnak rögeszméink szívünkkel, s egy rosszul választott és makacsul védett elv mennyire kiforgatja sarkai-ból egész lelkivilágunkat.”

Persze a mai olvasó számára akad még elég tűnődnivaló, ha ezt a különös harcot a jobbágyok oldaláról nézzük: újraolvasva azokat a lapokat, amelyeken Kemény az iskoláz-tatás elleni tiltakozást jól kiélezett vonásokkal élénk adja, hajlandók lehetnének az egészet nem túl jóindulatú pamfletnek minősíteni. A pszichológus azért találhat még egy talán jól ideillő kulcsot. Az elbeszélés során többször van módunkban hallani, hogy a nép gyűlöli Jenő grófot. Nos, adódhat (nem-csak a földesurak körében és nemcsak egy bizonyos törté-nelmi korszakhoz kötve) olyan konstelláció, hogy valakit, esetleg kiemelkedő egyéniséget is pusztá mivoltánál fogva az idegenkedés, az ellenszenv, az elutasítás légköre vesz körül. Bizonyos jelleg vagy magatartás lehetetlenné teszi a pozitív érzelmi rezonanciát: a jobbágyok megérik a gróf rideg ke-délytelenségét, fölényes ragaszkodását a maga igazához, a kíméletlen katonáskodó hajlamot és minden egyebet, ami elriasztja őket. Különös, de nem képtelen reakció: az ilyen embertől, *ettől* az embertől nem kell semmi – akármilyen anyagi vagy szellemi javakról legyen is szó. A lélektan irradiá-ciónak, atmoszférikus átsugárzásnak nevezi ezt a jelenséget. Kemény tud is róla: mihelyt az addig bálványozott szürke-kabátos a mi grófunk apósa lesz, a parasztok iránta is fel-mondják a barátságot.

Egyébként, hogy a jószándéokra lehet gyűlölettel reagálni, hogy ilyen gyűlölet-atmoszférát félreértett nagyemberek köré

mesterségesen és tervszerűen, makacsul föl lehet szítani és ébren lehet tartani: ennek is láthattuk már kiábrándító példáit a történelemben. Ez persze az egész Jenő-féle modernizáló kampányt személyes kérdéssé redukálná – ez pedig hozzá mérten túl szűk perspektíva –, a történetírónak meg kell próbálni túl is látni rajta. Az ellentétek, az ellenfelek nyilvánvalóan több szinten is rögzíthetők.

Ha a *Ködképek*nek Jenő Eduárddal kapcsolatos tömbjét kiemeljük és önálló egészként fogjuk fel, előbb néhány óvat kell tennünk. A mű, mint „társadalmi regény”, szinte légüres térben mozog, a szemhatár nem tekint túl Jenő gróf birtokán, megyei, országos politikai kérdések és harcok felé nem vezetnek szálak. A jobbágy–földesúri viszony alapvető kérdéseit nem feszegeti. Ha így fogom fel, a múlt század harmincas-negyvenes éveibe beállítva valóságos anakronizmus. Fölfedezhetünk benne itt-ott irányregény-elemeket, de egészében „irányzatossága”, a rögeszmés főúr és a csökönyösen maradi, maradiságukban boldog, személyes szabadságukat még rombolás árán is védő parasztok – ez bizony nem olyasmi, amiért a regény fegyvereivel harcolni kell, amiben a jövő zenéjét hallhatnánk.

Mégis, ha figyelmes szemmel olvassuk, felfedezhetünk a műben bizonyos, a cselekmény és főalak megmintázását irányító prekonceptiókat – persze nagyon erős szépirodalmi áttétellel. Nem sok év, noha egy egész korforduló múlt el azóta, hogy egy európai méretű, elülni nem akaró eszmei-politikai harcnak a hullámai átcsaptak Erdélybe, s magukkal sodorták a fiatal újságíró Keményt is. A szemben álló felek a jog páncélját öltötték magukra, viselték azt már a fölvilágosodás óta, de az elvek maguk a társadalom egész területét érintették.

Annak idején a „kodifikáció” és „históriai jog” antagonizmusaként emlegették őket. (A Savigny-féle „Historische Rechtsschule” nem „jogtörténeti iskola”, ahogy olykor helytelenül fordítják, hanem „történeti jogszemlélet”.) Az éveken át zajló vitának, különösen az erdélyi politikai helyzethez

való kapcsolódásának tüzetes ismertetésére nem szükséges itt kitérnünk, a lényegét megtalálja az olvasó Benkő Samunak *Kemény Zsigmond naplójához* írt bevezetésében a 37–39. lapon, valamint Barla Gyulánál: *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*, a 93–95. lapokon. Az alternatíva is könnyen felfogható: tételes jog, eszmei alapú, ésszerű törvényhozás és jogrendszer – vagy „szokásjog”, azaz a jognak, a törvényeknek századok folyamán a közösségen belül organikus fejlődésben kialakult – nem is annyira „rendszer”, mint inkább szervezete.

Mostani szempontunkból az a jelentős, hogy Kemény a vita során habozás nélkül a „históriai iskolá”-hoz csatlakozik, idegenkedik a fölvilágosodás utópizmusától, az ész mindenhatóságába vetett hitétől. A kodifikáció teoretikusainak bölcséleti elvontságukat, racionalista dogmatizmusukat veti szemükre. A politikának a történelem-formálta valósággal kell számolnia, ellenkezőleg a honboldogító szándék, minden nemes indítéka ellenére is a visszájára sül el.

„Végre ha csoda bűvszer vagy közvetlen isteni segéd által a lehetetlenség kivihetővé változnék s a rendszeres törvényszerkezet egész összevege végrehajtatott volna: akkor is a históriai oskolában elősmert, a codificatio által megtagadott és kitiltott lappangó erőknek rontó és alakító működése nem korlátoztatnék. Minden fejlődő érdek, eszme és szükség új archimedesi ponttá válnék, honnan a gyér kodexvilágot sarkaiban megingatni lehet, és a szokás, nem kérve a törvényhozótól kiváltságlevelet (privilegium), céljait és hivatását betöltené.” (Erdélyi Híradó 1842. 3. szám.) „A társadalomnak talán legtöbb kárt azon honboldogítók szerzének, kik beteges érzelésök, gyulékony képzelődésök vagy rendszerező eszök féktelen hajlama által elcsábítatva magokkal elhítetik, hogy az országot *tabula rasavá* lehet változtatni, melyre egy merész kéz lerajzolhatja kénye szerint a politikai hatalmak különböző formáit és a társadalmi viszonyok új meg új családsképeit.” (1842)

Ebből a háttérből lép elénk, talán az eddigi szakirodalomban már említett konkrét történeti példaképektől színezve, de a költői fantázia szuverén alkotása gyanánt Jenő Eduárd alakja, aki reformeszméit „makacs és kielégíthetetlen szen-

vedéllyel hajhássza”. Háttérzene gyanánt ott van a regényben a kodifikáció csődje az organikus fejlődés ellenében – s ha az embersorsokat figyeljük: a részleteken, harcokon és ellenállásokon is ott érezhetjük (olykor szépírói torzítással is) az élet, a természet tiltakozását a rendszerbe törés ellen. A *Köd-képek*nek ez a cselekményvonala a kodifikációs vita utóhangja, nem születhetett volna meg, ha Kemény ezt nem éli át.

Azt hiszem, a kodifikációs vitára gondolva értjük meg igazán a már említett óra-szimbólumot, amellyel Kemény a racionalista állambölcselek teóriákra épített elméleteit érzékeltette. Az a nagy, előbb említett antagonizmus, amely hol burkoltan, hol nyíltabban ott bujkál Jenő gróf birtokának, háztájának ábrázolásában – egyszer aztán, a felületes olvasótól alig észrevéve, megtalálja a maga kifejeződését egy még művészebb, még erősebb költői intuícóra valló, amelletl ízig-vérig modern szimbólumban. Sokat kellene idéznem, de csak a lényegre szorítkozom.

Az indítás:

„A fehérhalmi kastély tündérlaknak is megjárta volna, s környéke az alkotási szellem varázsa által új meg új kellemekekkel gazdagodott...”

S aztán kibontakozik előttünk ez a tündérlak drágakövekkel vetekedő pompájában:

„a hollandi házbirtokosok sem tehetnének ellene a csín és rend tekintetéből kifogást”.

S a kastélyon belül az élet látszólag csupa nyüzsgés:

„Mint iparkodott el nem késni a kasznár, gazdasági írnok, s tudná az ég, hány belső személy.” „Stephanie grófnő komornái egyik folyosóból a másikba oly komoly sietséggel járkáltak, mintha életbevágó megbízással ruháztattak volna föl. A kocsiba fogott lovak, a bakon szilárdul ülő kocsis, az útszögleteken egymással tanakodó kupecsek és gabonakereskedők még élénkebb és festőibb színt kölcsönöztek az egész rajznak. S mégis, ki a kastélykapun tekintett a mozgalmas udvarra, mihelyt elandalgott, azt képzelé, hogy panoráma-üvegbe néz, s csak rajzolt lényeket lát. Úgy nem vala semmi nesz! Egyedül az alakok változó helyzete árulá el az életet, de maga a mozgás oly

zaj nélküli, mint az árnyaké, melyeket az alvilágban vagy a lélek-idézéskor a földön képzelünk, s melyeknek körvonalai súlytalanok.” (A „panoráma” szót itt panoptikum, pantomim, színpadi látványosság értelmében kell vennünk.)

Az ábrázoláshoz nem kell kommentár: ez az agyonszabályozott, gépies élet – merő irrealitás.

„Annyi szabály van, annyi teendő, oly kölcsönös ellenőrködés, hogy minden ügynevezett belső ember irigy szemmel tekint azon szerencsésekre, kik kívül nyertek alkalmazást, legalább a mezőn vagy a sötét erdőben szabadon lélekezhetnek, és miután napokig szolgák voltak, módjukban áll legalább órákig emberekké lenni.”

Emberekké, nem egy óriás vitrinben folyó mutatvány szereplőivé.

És Keménynek van még egy, megint elég észrevehető eszköze, még egy motívum, amely ennek a milliónek élettelen, steril voltát betetőzi: a Jenő–Stephanie-házaspárnak nincs gyermeke. „Stephanie egyetlen magzata a keresztelés előtt halt meg. Annak már négy éve.” Ennél jobban már nem lehetne Jenő gróf életberendezésének meddőségét illusztrálni.

III.

Ha a *Ködképeket* egészében nézzük: térbelileg nagy távlatot fog át, a Pireneusoktól egészen az erdélyi zsúpfedeles jobbágyviskókig, közben persze Párizs sem maradhat el, aztán csak úgy érintőlegesen néhány észak-tengeri fürdőhely. Az időhatárok is visszamenőleg ki vannak tágítva: a jelent, ha a fiktív elbeszélő kerethez igazodunk, valamikor a Bach-korszak legelejére kell tennünk, magának a keretbe foglalt epikus elemnek a kelte azonban korábbi: valahol a múlt század húszas-harmincas éveiben mozgunk. De ha az előtörténetet (Villemont, Jenő gróf fiatalora) figyelembe vesszük, a nagy francia forradalom előttre kell hátrálnunk. Villemont a forradalom előtti szalonvilágból a forradalomba lép át, Jenő gróf a napóleoni háborúban tünteti ki magát „őrültséggel hatá-

ros” vakmerőségével, hogy aztán évtizedek múlva mindketten Erdélyben kössenek ki.

A viszonylag széles keretek között ha nem is túl népes, de elég változatos a szereplőgárda is. Ha a számos epizódszereplőt mellőzzük is, s az inkább csak globálisan hatékony jobbágytömeget egynek vesszük, mindössze féltucatnyian játszanak igényes szerepet (már megismerkedtünk velük). A jobbágyok közül Kemény személy szerint nem léptet föl senkit, de együttesükben érezteti meg komoly jelentőségüket.

A tág tér- és időbeli keretet megtölti – és ez a mű egyik mélyebb jellemzője – az életformák változatossága. Az alsó szintet a szabad elhatározásukból nyomorgó erdélyi jobbágyok jelentik, a felsőt a francia – bécsi udvari és társasélet, amelyből ifjú éveiben Villemont és Jenő is kivette részét. Külön, valóságos dokumentum-értékkel bemutatott szín a korai reformkori, de avatag hagyományokba rögződött, megint a mozdulatlanságot sugalmazó életforma: Jenő gróf vendégei és főként adósai. Az életformák változatossága jelenti egyúttal az értékrend változatosságát is. Az embernek az a benyomása, hogy Keménynek, ha talán nem is tudatosan, éppen ez az epikumba burkolt mondanivalója: a társadalmi értékrendszer változatainak, lehetőségeinek és ebből következően relatív voltának panorámája. Mi a jó és mi a rossz, illetve mi számít ilyennek egy-egy életformában? Sőt: kinek mi jelenti a boldogságot? A regény fővonalából, de mellék-cselekményéből is különös változatok bogozhatók ki.

A mű tarka világa mintha a századközep eszmei-értékelési forrongásából nőtt volna ki, amelyből a gondolkodó, a közéletben is részt vevő Kemény sem tudta magát kivonni. Az értékelési labirintusban persze többféleképpen meg lehet nevezni az egymást keresztező antagonizmusokat: szabadság – a kényszer, a zsarnokság ellen; a személyjog, az akarat szabadsága – a korlátozás ellen; élet és természet – az ész és a teóriák ellen; emberiség – a családi és osztálygőg ellen (ez utóbbi Ameline történetében). A Jenő-vonalon a polarizációt úgy is fogalmazhatjuk: két „kultúra” egymás

ellen. Kemény mindezt egybegomolyítja, nem történelmi tanulmányt ír, hanem regényt, mégpedig eléggé kötetlen formában. Nem eszmei tényezők, hanem hús-vér alakok, futó napi események és eseményfonalak jelennek meg előttünk, a szépíró pedig, különösen Kemény korában, jogot követelt arra, hogy az anyagba maga leheljen lelket. Így aztán aki csak történész-szemmel olvassa Jenő gróf és a parasztjai viaskodását, bizonyosan nem fogadja nagy ovációval: írónk a fölvilágosult reformert a pszichopátiába futtatja bele, végül a teljes örületbe kergeti, a megrögzött életformát makacsul védő parasztokban pedig nemcsak passzív tagadást, hanem meghökkenítő korlátoltságot, sőt végül rosszindulatú, romboló ösztönöket is szabadít fel. Ne vegyük ezt történelemnek, talán még írói hitvallásnak sem: így is lehetne, mondjuk Arisztotelésszel – legföljebb azt konstatálhatjuk: íme ennyire is el lehet jutni az értékek relativizmusában, ideálok és kételemek dualizmusában.

IV.

Ha regénnyel kapcsolatban atmoszféráról beszélhetünk: a *Ködképek*ben még nem találjuk meg a későbbi, zord regények atmoszféráját. Itt még a századelőből a századközép felé tartó nagyvilági társadalom emeltebb szintjének mondén típusai és életkörei uralkodnak. Ezt a dimenziót Kemény korai alkotásainak jellegzetes eszközeivel sugalmazza: az elbeszélés hangneme csevegővé, nagyvilágian közlékennyé válik (ezért léptet föl választékos és szalónias keret-elbeszélőt); az atmoszférát rengeteg kultúr-elemmel rögzíti és telíti: történelmi, művészeti, tudományos allúziók sokaságával, mintha az is, aki elbeszél, az is, akiről beszélnek, a magas kultúra, a fentebb szellemiség neveltje volna. Ahogy ekkoriban vélekedik a szépirodalom szerepéről: olyasféle is lehet a célja, hogy a közönség a mű világában egy kicsit magára ismerjen, legalábbis a maga ízlésével rezonáljon.

Ahogy Kemény maga sem a legnépszerűbb regényírónk, a *Ködképek*re még ebből a mérsékelt népszerűségből is alig jut valami. Az átlagolvasót kevésbé tudja vonzani, de az irodalmár számára mégis van mondanivalója, részleteiben már megnyilatkozik az igazi Kemény. Olvasása valahogy arra emlékeztet, ahogy a hajdani aranymosók homokból, kavicsokból szűrték ki az aranszemecskéket — de találunk ilyen aranszemecskéket bőven.

Legyen szabad ezt néhány idézettel és utalással dokumentálni. E tekintetben nem óhajtok terjengős lenni, sem Kemény írásművészetének egész skáláját kibontani — erre a nagy regények jobban megfelelnek. A *Ködképek* szerényebb készletéből:

A mese, a cselekmény halad előre, de az író, illetve a fiktív elbeszélő időnkint megállapodik, és egy kisebb vagy nagyobb tablót, csevegőn aprólékos helyzetképet ad háttér gyanánt. Ilyen a vendéglátó művészet karikírozása: hogyan szállásolják el a fehérhalmi kastélyban a gróf vendégeit, kit-kit kora, neme, rangja, érdeklődése, társadalmi hivatása szerint:

„Az özvegy delnők gyönyörű dísztermekbe vezettetek; a családos urak rendkívül kényelmes sorszobákat kaptak; az ifjú házaspárok elválasztott korridorú kéjlakokba — hová a legtöbb virágillat és a legkevesebb figyelem tévedett — telepítették le; az úrfiak, egy nőtlen gentleman követeléseinek megfelelő bútorzatú enfilade-ba szállásoltattak, hol tetszésük szerint lármázhattak, anélkül, hogy valakinek alkalmatlanságára legyenek; a tudósok, az egyházi férfiak s mind az a nép, mely könyvek mellett szeret henyélni, a bástyákba — hol, minthogy a bagolyt a gróf vadászai rég elfogták s a vércsékét rég lelődözték, ünnepi csend uralg —, nyomtatványok közé és nagyapai karszékekbe helyeztetek . . .”

Az iskolaév megkezdése előtti hetek:

„A nép a kukoricát kasokba rakta, szüretelt, a kikelt őszi vetésekben gyönyörködött, a dér elől mindent betakarított, kamráját örlettel ellátá, és hopsára süldő malacot kezdett kimérni, hogy a csipős must mellé pecsenyéje is legyen. Már a suhancok a fonókról álmodtak s a menyecskék bátran ballagtak el az iskola előtt, és lopvást az ablak felé is kacsintgatának; már a kirakott kút körül, mely min-

denik helység közepén látható, kora hajnalban vékony jéglemezek boríták a földet, s a hicogóbb lánykák lába meg-megsiklott és a fejökre illesztett kendőtekercsről a többiek kacajára a vízsajtár le is hullott; már a házigazdák kezdték a mesturammal s tiszteletessel együtt az új tanítókat is — kiknek még éppen semmi dolguk nem volt — a disznótorokra hívogatni; szóval néhány hét meglepetések nélkül tölt el . . .” (s erre következik a nagy felzúdulás a beiskolázás megindulásakor).

Jelentkezik már itt a tájhangulatok felidézésének későbbi jelölése. Ameline várakozik a hűvös tavaszi éjben:

„A hold gazdag sugarakkal borítja a láthatárt; de a szél végig sivalkodott a keskeny völgyek torkán, rángatta a fák lombjait, kifürkészte a szirtöblöket, s millió hangot csalt belőlök. És a csillámló felhők, mint a megvert tábor maradványai, melyek a dicsőséget és félelmet egyaránt nem tudják feledni, majd nyargalva oszlottak szét a láthatáron, majd ismét gyorsan gyűltek nagyobb csoportba, mintegy küzdésre készülődve.

Azon világos és meglepő, azon zajgó és mégis ünnepi éj volt, midőn a kecskepásztor iszonyba vegyült kíváncsisággal tekint föl a várromokra, hogy láthassa a falszegleten a kicsi gyíkot, mely egy perc alatt óriási sárkánnyá fújja magát, és sívító torkával a lázak, göröcsök és ragályok anyagját terjeszti el a vidéken. Azon éj volt, midőn a vadász retteg a fenyérre lépni, nehogy a szilaj csikók nyakán ülő koboldokkal találkozzék, és a gazda sóhajtván fordul meg ágyában arra gondolván, hogy az erdőbe terelt lovát még a hajnalszürkület előtt a szellemkék halálra fásasztják, és hosszú serényének oly tincseit, melyeket kötőfék helyett kezökben tartottak, soha többé kibontani nem tudják . . .” (Ezen az éjszakán született meg a torz csecsemő.)

A nagy lélekismerő, idegen tudatállapotok szuggesztív felidézője: Jenő gróf némi vitatkozás közben most kéri meg Villemont gróftól leánya kezét. Stephanie akaratlanul kihallgatja a jelenetet, s hogy figyelmét álcázza, könyvet vesz a kezébe.

„. . . Úgy rémlék Stephaniének, hogy a nyitott könyben leánykérről van szó . . . vagy talán nem is ott, hanem a szomszéd szobában. Ugyanekkor, kétségkívül történetesen, oly szorongás fogta el szívéét, hogy az atyus gyógyceppjeire szüksége lett volna; de fájdá-

lom! körülé még csak egy illatszeszes üvegecske sem volt. Alig csillapult a bájos tündér szívdobogása, midőn a szövetfalon a negyvenezer pengő évi jövedelem hangzék, és Stephanie a még mindig nyitva tartott könyv lapjain a betűk mellett könnyű kocsi látott elrobogni, a bakon bérruhás legénnyel, a hátulsó ülésen pedig legújabb divat szerint öltözött úrhölgygel. Aztán a fehér papíron gazdagon világított báltermek emelkedtek; a fekete betűk pedig soraikból kiszöktek, s gálánt urfiakká és mosolygó arcú nőkké változván, oly kellemesen táncolták a keringőt, polkát és quadrillet, hogy Stephaniének szemei káprázni kezdettek a lejtő, lengő, összefonódó alakok miatt . . .”

Kemény regényírói világát – nem ok nélkül – zordnak szoktuk elképzelni; tiszta, önelvű komikumot valóban hiába keresünk nála – de itt, a nagyvilágias közvetítő elbeszélő ürügyén, ki-kitör malíciával, szatírával színezett csipkelődő humora. Egy-két mosolyra való példa:

Villemont apácafátyolt szánt leányának, „mi a szenvedélyes szívű lányok hite szerint nem tartozik a kellemes ruhadarabok közé”. – Florestán, a fiú – Ameline eltűnése után – idősebb nőt vesz feleségül, aki „hatszáz ezer frankkal takarगतá negyven évét, a festéken kívül, melyet egy kevésbé fonnyadt arcán némelyek látni véltek”. – Párizsban a fő pletykamester egy orosz hercegnő, „akinek a Don mellett sok ezer juhai és Párisban néhány arszlánjai voltak” (szójáték a gáláns udvarlókra). A keretben szereplő tanácsos, egyébként a címkórság remek karikatúrája, gazdag örökséget vár, „de Jónás bátyám, kinek számomra kellett volna meghalnia, hetvenéves volt ugyan, de a legjobb egészségnek örvendett”.

A mű olvasója nem siklik át könnyen a kérdésen: honnan és miért ez a különös cím: *Ködképek a kedély láthatárán*. Írói szeszély, vagy valami értelme is van? Nos, a kulcsszó: a „kedély” ismételten felbukkan az elbeszélés során. „Vannak érzések, melyek bizonyos kedély előtt mindig talányok maradnak, hasonlóan a titkos íráshoz, melynek kulcsai elvesztettek.” „A kedély, melybe nehezebb betekinteni . . .” „Te mesés lény vagy ábrándokból és ködképekből alkotva.” A talányosság, a kiismerhetetlenség, délibábos tünemények, emlé-

kek, benyomások, látszat-értékek és megérzések, problematikus jellemek az életben és a sorsokban, a realitás és az irrealitás határán: ezek a „ködképek” űzik játékukat Kemény hőseinek kedélyében.

BARTA JÁNOS

ZRÍNYI ÉS A VADKAN*

Történet lesz ez is – mint a többi. Egyszerű – illeszthetünk volna elé a szokásos jelzöt, de hirtelen megriadtunk az események, szándékok, emberi, politikai viszonyulások, későbbi vélekedések és legendák szinte felfejthetetlen szövedékétől, amely minden „egyszerű történet” mögött ott feszül, nem hagyja kimerevíteni a pillanatot, latolgatni az esélyeket, legfeljebb hamisítás árán. Nem próbálkozunk vele mi sem; amire vállalkozhatunk: megragadni egy maroknyit a futó időből, a történelem idejéből, felvéve, majd sorsukra hagyva a szálakat, de mégis: közben egyenként követni őket, nehogy találkozási pontjuknál, a mindent eldöntő pillanatnál találgatásra legyünk utalva, vagy előreszabott mintába kényszerítsük az ezerfelé futó, majdhogynem kiszámíthatatlan életet. Megkíséreljük megérteni a szereplők indítékait, a lehetőségeket és azok határait, felvillantani a pillanat, egy emberi sors ilyenén alakulásának máig ható következményeit, „újramondani”, értelmezni az oly sokszor elmondott és oly sokszor félremagyarázott háromszáz év előtti tragédiát: Zrínyi Miklós halálát.

A történet egy kassai kovácsműhelyből indul, meleg, nyárutói napon (kezdhetnénk másutt is, azzal sem kerülnénk el az önkényesség vádját): fiatal, előkelő erdélyi nemes száll le a nyeregből az udvaron, s míg szolgálai kikötik a lovát, maga

* Egy készülő nagyobb esszé indító fejezete.